

ОСОБИСТЕ ЛИСТУВАННЯ ДВОХ ФУНДАТОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК – ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО ТА АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

Багатогранна особистість Володимира Івановича Вернадського (1863–1945), геніального вченого-природознавця, талановитого організатора науки, чуйної людини тісно пов'язана з постаттю Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942). Саме він запросив видатного сходознавця переїхати у 1918 р. з Москви до Києва та взяти участь у створенні Української академії наук. І це не випадково, бо вся історія їхнього спілкування, яке тривало протягом 1904–1941 рр. свідчить про велику взаємну повагу один до одного. Як писав Агатангел Юхимович у листі від 6 серпня 1911 р.: “В моей жизни встреча с Вами составляет огромную важную полосу. Для Вас мое знакомство было лишь эпизодом, для меня – существенным отрезком жизни. Знакомых у меня много, и прекрасно относящихся ко мне много, но за несколько лет до встречи с Вами я всех оставил и жил полным нелюдом. Почему? Не знаю. Может быть, и тяжелые гнетущие общественные условия имели здесь значение: хотелось эгоистически закопаться в науку и, не имея общения с людьми, забыть о том, что творится в свете. Но, конечно, главным поводом было ощущение пустоты, остававшееся от общения с людьми... И вот, в обостренный период этого настроения, когда, чувствуя тоску от людей (несомненно, и от очень хороших людей), я зарывался в свою книжную келью вдаль от мира, – я вдруг случайно столкнулся с Вами. С первого же момента Ваша личность поразила меня, поразила во многих отношениях. Для первых впечатлений могло значить и то обстоятельство, что в Вас я увидел ряд данных, которые как раз во мне отсутствуют. Но главным образом на меня повлияла Ваша гармоничность: прекрасный ученый и человек с чутким общественным принципом; и специалист, и широкий философ; не только исповедник известных идей, но практический, последовательный исполнитель их в жизни...” [АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 880, арк. 19–20зв.].

Історія їхнього спілкування добре вимальовується з їхнього листування, яке тривало більше тридцяти років. А почалося все восени 1904 р. Звичайно, до нашого часу збереглися не всі листи. І добре, що нещодавно в архіві РАН знайдено, вірогідно, перше свідчення їхнього знайомства. Це був підготовчий період організації Академічного союзу, ініційований групою професорів. У 1884 р. почав діяти новий Статут, який значно звужував права університетів. Це викликало невдоволення. Була складена “записка”, яку підписали більш як півтори тисячі діячів вищої освіти. Академічний союз мав на меті вироблення найсприятливіших умов для розвитку вищої школи. Професор О. Веселовський звертається до А. Кримського з пропозицією стати представником від Лазаревського інституту й у разі згоди просить повідомити про це “главного устроителя дела” професора В. Вернадського. Кримський на цьому ж листі робить приписку: “Многоуважаемый Владимир Иванович! Пишу прямо на письмо А.Н. Веселовского, которое Вам объяснит все. Само собою разумеется, что я отвечаю полным согласием, и очень благодарен Алексею Николаевичу за то, что он еще до моего приезда предложил меня в представители от Лазаревского Института. С глубоким уважением проф. А. Крымский” [АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 880, арк. 31]. Пізніше, в іншому листі 1937 р., він згадував: “Спрашиваете, когда мы с Вами познакомились. В 1904 г. осенью. Тогда была собрана (или еще не собрана, но намечалась) междуведомственная комиссия в округе по поводу высших школ и их забастовок, а у Вас на квартире предварительно собрались представители всех высших школ Москвы для совещания. От Лазар[евского] института был я. После совещания, когда все расходились, Вы предложили мне остаться и пообедать вместе с семьей. Мы разгово-

рились, Вы вспоминали о Драгоманове. Так и установились наши близкие отношения” [АРАН, ф. 518, оп. 4, спр. 99, арк. 84–85]. Перший з’їзд Академічного союзу був призначений на січень 1905 р., але через події 9 числа скасований. З’їзд відбувся у березні 1905 р. нелегально. Володимир Іванович виступав від Московського університету. Агатангел Кримський, який був делегований на з’їзд від Лазаревського інституту східних мов, на той час перебував у Криму та на Кавказі, тому пізніше в листі він писав: “Вопрос о принадлежности к профессорскому союзу. Я не был ни на съезде в Петербурге, ни на общем собрании в Москве, а потому не дал своей подписи под резолюциями. Между тем, подписать я желал их обе” [АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 880, арк. 1–2зв.].

Взагалі Володимир Вернадський, на відміну від Агатангела Кримського, був активним учасником громадського та політичного життя Росії ще зі студентських років. З 1886 р. він був членом гуртка “Братство” – своєрідного духовного союзу університетської молоді, де надбав друзів на все життя. Родовий маєток В. Вернадського – Вернадівка, був розташований у Моршанському повіті Тамбовської губернії. Там у 1892 р. він організував Комітет допомоги голодуючим. Згодом був обраний гласним та мировим суддею Моршанського повітового зібрання, гласним Тамбовського земського зібрання. Брав активну участь у громадському житті Тамбовської губернії. Також він був одним із засновників Конституційно-демократичної партії (Партії народної свободи), членом її ЦК та кілька разів Державної Ради (від партії та університету). Тому ці теми часто з’являються в їхньому листуванні, особливо в революційні роки початку ХХ століття. З листів 1905 року видно, що Агатангел Юхимович не мав таких райдужних надій на конституціоналістські перетворення в Росії, як Володимир Іванович. Він зазначав, що в провінції переважають настрої не конституціоналістські, а революційні. А невеликі селянські бунти поступово стають все сильнішими та агресивнішими. Солдати виступають проти офіцерів. І все частіше ці події завершуються кровопролиттям. Лист від 22 січня 1906 р. зі Звенигородки повен опису трагічних подій грудня 1905 р. у Москві, свідком яких він став. Кримський пише, що, навіть приїхавши до батьків, він продовжує відчувати тривогу від пережитого, а на відстані стрілянина на вулицях Москви здається ще жахливішою. У тихій ще донедавна провінції теж киплять пристрасті, відбуваються речі, які колись неможливо було б уявити. Так, він описує, як селяни с. Майданці поблизу Звенигородки водили селом голого священика, який, застудившись, помер. Тому Кримський пише Вернадському, що, хоча від листів останнього “веет бурлящей энергией”, він її не поділяє, оскільки не бачить реальних кроків з боку уряду. Хоча б у національному питанні. Його, зокрема, тривожить, що при обговоренні “польської автономічної програми” зовсім не згадується, що значна територія польських губерній – це Холмська Русь. А на фоні спроб ополячення українців Галичини в Австро-Угорщині це виглядає недобре. Кримського обурюють обіцянки ліберальних конституціоналістів підтримати несправедливі зазіхання поляків на ці фактично українські землі, і він просить Вернадського посприяти публікації його статті про етнічний склад населення Холмської Русі в праволіберальному журналі “Московская неделя” [АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 880, арк. 1–2зв.].

Цікавим є лист від 29 серпня 1909 року, в якому, відповідаючи Вернадському, Кримський пише: «Один из заданных Вами вопросов: “в чем, – по-моему, – суть исторического процесса?” всегда был для меня больным. И не потому больным, что я должен бывал себе ответить: “не знаю и не могу составить даже гипотетического ответа”, а скорее – потому, что в моей душе давно шевелится сомнение и подозрение: “да существует ли закономерность в общем историческом процессе?” Между отдельными, частными моментами из истории того или другого народа, конечно, не трудно бывает установить причинную связь, и мне кажется, что это собственно и составляет главный интерес в работе историка. А существование какого-нибудь общего принципа, составляющего суть исторического развития, остается для меня чем-то до крайности темным. Впрочем, на эту тему можно бы говорить очень и очень много, не в нескольких строках письма» [АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 880, арк. 16–17]. Взагалі, ми бачимо, що такі обговорення філософських тем були досить частими в їхньому листуванні. Відчувається, що це було продовженням їхніх особистих бесід, які були регулярними, коли обидва жили в Москві, до переїзду Володимира Івановича до Петербурга, про що дуже шкодував Агатангел Юхимович. А причиною переїзду стали події початку 1911 р. в Московському університеті, коли 2 лю-

того міністр освіти Лев Кассо видав циркуляр, який зобов'язував ректорів університетів попереджувати студентські виступи. Керівники вишів мали доносити на своїх студентів, а в Московський університет, як найбільш неспокійний, навіть ввели загон поліції. Це, звичайно, викликало обурення громадськості та викладачів. Ректор університету О. Мануйлов, його помічник М. Мензбір та проректор П. Мінаков на знак протесту подали у відставку, яка була негайно прийнята. Їхній приклад наслідували провідні професори та викладачі вишу, більше ста осіб, серед яких був і Володимир Вернадський. За тодішніми законами добровільна відставка університетського професора фактично позбавляла його звичай великого заробітку, високого громадського становища, а іноді й казенного житла. Останнє було дуже актуальним для Кримського, оскільки тоді він мешкав на квартирі при Лазаревському інституті. Не раз Агатангел Юхимович повертається до цієї події, розмірковуючи, чи міг би сам так вчинити. Але, без сумніву, Агатангела Юхимовича захоплював цей вчинок, про що він неодноразово писав, зокрема в серпні 1911 р.: “А обстоятельства Вашего ухода из у[ниверсите]та – разве я их могу когда-нибудь забыть! Вечно они, с полной живостью, будут оставаться в моей памяти как особенно красивый, благородный аккорд всей той гармоничности, к[ото]рую я в течение нескольких лет близко в Вас наблюдал”. У цьому ж листі продовжує: “Мы, конечно, больше в жизни не встретимся... И оттого с болью сердца я Вам приношу мои прощальные пожелания всяких счастлих и благодарностей за то многое хорошее, что я от Вас и от Ваших видел” [АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 880, арк. 19–20зв.]. І хоча ми знаємо, що Агатангел Юхимович помилявся і попереду у них було ще багато зустрічей, їхнє листування 1912–1917 рр. свідчить, що вони були нечастими. Тому в кореспонденції цього періоду більше місця присвячується обговоренню особистих тем, які, вірогідно, раніше були предметом розмов тет-а-тет, бо тепер листи стають основним способом їхнього спілкування.

Так, у листі 1912 р. Кримський описує події, що турбували його в стосунках з викладачем Лазаревського інституту східних мов, що вів практичні заняття з арабської мови, – Михайлом Осиповичем Агтаєю. Останній подав на нього до суду. Взагалі, конфлікт між ними розгортався протягом кількох років. Агатангел Юхимович вважав неприпустимими для працівника вишу деякі вчинки Агтаї. Зокрема, першим приводом для виступу Кримського на вченій раді спеціальних класів у 1910 р. стала інформація, яку він отримав від студентів: “Агтая бере гроші за додаткові заняття”. Все було б нічого, якби відбувалося на добровільній основі. Але Кримського дуже вразив випадок зі студентом Михайлом Зятковим, який фактично голодував, щоб оплатити уроки в Агтаї. А студента Олександра Равкінда Михайло Осипович примусив внести гроші за заняття наперед (щоб не втратити учня). Обурювало Кримського не те, що Агтая бере студентів на квартиру за плату, а те, що потім своїм пожилцям допомагає на екзаменах. А один раз навіть підробив оцінку студента Михайла Бове, який регулярно дарував йому срібні сервізи. Його бентежила думка, що склалася в інституті, – буцімто грошовими стосунками з Агтаєю можна вирішити будь-які проблеми. Ректор Всеволод Міллер ніяк не реагував на ці повідомлення. Він вважав, що “у восточных людей своеобразная этика, которой нам все равно не переделать” [ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 604, арк. 1]. Поштовок для нового розгортання конфлікту восени 1911 р. стали статті в газетах випускника спеціальних класів Фозія Хурі, в яких він описував ці проблеми. Агатангел Юхимович вважав, що таким чином Хурі домагається звільнення Агтаї, щоб самому зайняти його місце. Агатангелу Юхимовичу не подобалося, що залаштункові сторони інституту виставлені на загальний огляд. Агтая ж звинувачував Кримського у змові з Хурі, тому подав на нього позов до суду громадської совісті. У позові зазначалося, що Агатангел Юхимович винен у наклепі та завданні шкоди службовій кар'єрі. У своїх нотатках з цього приводу Кримський зазначає, що винен не Агтая, а “система прежнего управления институтом, которая представила возможность г. Агтае невольню явиться источником множества бед” [ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 612, арк. 12]. Він ґрунтовно готується до судового розслідування. На користь Кримського свідчили понад 20 осіб – і колеги, і колишні студенти. Так, один зі свідків сказав: “Язва института – денежные отношения между Агтаей и экзаменуемыми студентами. Отношения эти в корне развращают студенчество. Первое последствие – презрение к науке. Судьба профессора Крымского, который за попытку бороться против подобной ненормальности попал на скамью подсудимых, еще более усиливает тягостное

впечатление. Зовут на суд человека, который кроме науки никаких интересов не имеет, человека, который ослеп (буквально) от массы написанных им трудов и который составляет украшение института” [ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 616, арк. 7]. Закінчилося все примиренням сторін.

Повні тривоги за долю Лазаревського інституту й кілька листів серпня 1917 р. з Трапезунда (нині Трабзон у Туреччині). Агатангел Юхимович був там у відрядженні від Російської академії наук для розбору та опису цінних рукописів, що зберігалися в цьому місті та його околицях. І от там він дізнався, що ректор Лазаревського інституту Павло Гідулянов, якого він неодноразово в листах до Вернадського згадував з повагою, під тиском “вірменських націоналістів” подав у відставку. Кримський дуже розхвилювався, бо вважав, що це може негативно позначитися на керуванні установою, якщо прийде хтось не той, тобто людина, яка буде опікуватися не спеціальними класами східних мов, а лише вірменською гімназією. Взагалі фактично поділ Лазаревської гімназії, заснованої ще у 1814 р. вірменськими купцями братами Лазаревими в Москві для вірменських дітей, відбувся ще в 60-ті рр. XIX ст., коли було вирішено розділити її на два рівні. Нижчі гімназичні класи, де давалася середня освіта, наблизили до класичної гімназії, а старші ліцейські – зробили ще більш спеціалізованими. Ця реорганізація ледве не призвела до знищення викладання східних мов. Допомогло заступництво міністра народної освіти графа Д. Толстого. 1872 р. за новим статутом установа була поділена на дві – п’ятикласну гімназію, в якій на додаток до класичного курсу викладали вірменську мову й Закон Божий Вірменської апостольської церкви, та спеціальні класи, в яких три роки мали викладати арабську, перську та турецьку мови, а також історію, мови та культуру країн Сходу та Закавказзя, російську словесність. До закладу міг вступити кожен, хто мав атестат зрілості. Оскільки головним завданням спеціальних класів було “приготовлять российских драгоманов и консулов на Восток”, з 1892 р. ввели викладання ще й юриспруденції. Ті, хто завершив курс навчання на “задовільно”, мав право на чин XII класу, “відмінники” та “хорошисти” ставали чиновниками X класу. Міністром освіти Тимчасового уряду на той час (липень–серпень 1917 р.) був Сергій Федорович Ольденбург, а товаришем міністра – Вернадський, які були друзями ще зі студентських часів. Тому Кримський звертається з проханням до Володимира Івановича попросити Ольденбурга хоча б відкласти вирішення цього питання до повернення в Москву його та інших професорів-лазаревців – Гордлевського, Веселовського. Вважав, що призначення непідходящої людини на посаду ректора буде мати погані наслідки для держави, оскільки їхній інститут готував основні кадри для посольств до східних країн, і не можна жертвувати інтересами закладу вищої освіти перед закладом середньої освіти. У наступному листі від 21 серпня він ще раз настійливо просить Вернадського переговорити з Ольденбургом, оскільки дістав невтішне повідомлення з Москви: попередній міністр освіти Олександр Мануйлов таки дозволив вірменам призначити одного свого директора. Вихід Агатангел Юхимович бачив у повному поділі цих двох установ [ІРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 880, арк. 28–28зв.].

І, звичайно, з 1918 р. головною темою їхнього листування стає Українська академія наук. Ще 16 липня 1918 р. Вернадський пише до Кримського: “Я взял на себя председательство в Комиссии по созданию Укр[аинской] Акад[емии] наук. Лично я считаю важным это учреждение и с точки зрения украинского возрождения, которое, как Вы знаете, всегда было мне дорого, и с точки зрения общечеловеческой – создание крупного научного исследовательского центра. До сих пор Ком[иссию] не удалось собрать – надеюсь собрать на этой неделе. Целый месяц пошел на мелкие [дела] и подготовительную работу. Жду Вас чрезвычайно, т.к. уверен, что мы с Вами – несмотря на частичные, неизбежные расхождения – в общем сойдемся, и я очень буду рад поработать в этот тяжелый и трудный момент с таким близким и дорогим мне человеком, как Вы. В далекое будущее я смотрю с большой верой и для Украины, и для России. Но ближайшее будущее и той, и другой мне представляется чрезвычайно тяжелым и во многом трагическим” [ІР НБУВ, ф. 1, од. зб. 22762, арк. 1–2]. І додає в наступному листі від 23 липня: “Приезжайте, пожалуйста, немедленно. Ваше присутствие необходимо... Вопрос об Ак[адемии] Н[аук] идет быстро... Скорее приезжайте. Я все время чувствую Ваше отсутствие. Как же Вам не быть в такой момент! Приезжайте немедленно” [ІА НБУВ, ф. 34, оп. 1, спр. 2, арк. 10–11]. Кримський

приїхав у вересні й одразу активно взявся до роботи. Було розроблено статут академії, її основні принципи існування.

Академія наук була заснована 14 (27) листопада 1918 р. Вернадський був обраний її президентом, а Кримський – неодмінним секретарем. І почалися академічні будні. Листи наповнені обговоренням організаційних питань: які приміщення нададуть, коли проводити засідання, як зберегти передані академії бібліотеки та колекції, бо Вернадський опікувався ще й створенням Всенародної бібліотеки. А тим часом влада у Києві весь час змінювалася: уряд Скоропадського змінила Директорія, за нею – більшовики. У середині 1919 р. війська А. Денікіна зайняли майже всю територію України й у вересні – Київ. Усі закони, прийняті попередниками, скасовувалися. Денікінці взагалі вважали, що Українську академію треба закрити або зробити філією Російської академії. Кримського дуже бентежить зазіхання нової влади на майно академії. У листі він описує, як йому разом з академіком П. Тутковським та іншими співробітниками довелося боронити не тільки приміщення академії, а й друкарські машинки. Денікінський офіцер погрожував особисто Кримському, так що він навіть вимушений був нагадати, що його посада “неодмінний секретар” – це чин III класу, вище сенаторського. Він пише, що Академія наук і бібліотека можуть бути знищені. Просить Вернадського втрутитися в ситуацію. Володимир Іванович з початку 1919 р. перебував на науково-біологічній станції в Старосіллі на Дніпрі, де досліджував багнища і знайшов ключ до проблеми “живої матерії”, якою займався в той час. Вернадський їде на Південь, де після звернень до високопосадовців денікінського уряду йому вдалося отримати для академії “охоронну грамоту”. Але влада знову змінилася, вже на радянську. І Кримський наприкінці 1920 р. пише: “Академия преблагополучно существует. Советская власть относится к ней очень хорошо, выплачивает ей жалованье раньше прочих учреждений, снабжает помещениями” [АРАН, ф. 518, оп. 4, спр. 99, арк. 84–85].

Як відомо, Володимир Іванович на той час опинився в Криму, де взяв участь у заснуванні університету, який невдовзі й очолив. Але їхнє листування в цей період торкається практично лише академічних справ. Він пише Кримському, що йому “усякі дрібниці” про академію і бібліотеку “дорогі та милі”. Намагається отримати від Кримського відповіді на запитання, які дуже хвилюють його. Зокрема, пише: “Я телеграфував Вам та кілька разів писав, але досі не получив ніякої відповіді. Як мої рукописи?.. – по геохимії та мінералогії... Чи вони існують? Де М.І. Безсмертная? Чи вона досі працює? Де і в якому стані знаходиться весь зібраний мною та моїми співробітниками матеріал по вивченню живого вещества, дуже цінний? Як взагалі становище Академії?.. Напишіть мені докладніше. Чому не обрано Гнатюка, де Смаль-Стоцький, Харламович, чом не в Києві Багалій? Як словник біографічний та словник живої мови?” І додає: “...тепер живемо так, що нічого не можливо сказати уперед. Воля чоловіка не має необхідних для її розвитку обставин життя. Пишіть мені. Дошліть усі видання Академії – її останнє Справоздання” [ІР НБУВ, ф. I, од. зб. 26199, арк. 13–13зв.].

Кримський докладно пише про зміни, що сталися у складі академії та академіків, про бібліотеку, про створення архіву, про нові видання. Торкається і своїх наукових справ. Із сумом повідомляє про особисті втрати – смерть матері та племінника. Зазначає, що від думок про них рятує тільки розумова праця [АРАН, ф. 518, оп. 4, спр. 99, арк. 84–85].

Треба зазначити, що листування двох академіків УАН у цей період здійснювалось переважно українською мовою, хоча до цього вони писали один одному російською. З Петрограда Володимир Іванович повідомляє, що був би дуже радий, якби Агатангел Юхимович писав йому “по-українськи”, бо може чути тут українську мову тільки від своєї дочки Ніни та часом від кого-небудь з українців. Навіть із Франції, де Вернадський був у науковому відрядженні, кореспонденція від нього надходила українською. Хоча трохи згодом він писав: “Пишу Вам по-русски, т.к. боюсь писать по-украински Вам, такому великому знатоку дорогого и мне украинского языка: наделаю ошибок, а Вы это отметите” [ІР НБУВ, ф. I, од. зб. 22770, арк. 1–2]. Пізніше він зазначав в одному зі своїх останніх листів до Кримського: “...сводя итоги жизни – передо мной проходят наши встречи. В общем итог – единая одна идея: научная творческая работа и свободная культурная работа за Украину и на родном языке наших предков. Эти оба стремления мне передал мой отец с детства. И я никогда не мечтал даже, что мне придется в обоих течениях принять самое

горячее, до известной степени ведущее участие. И в обоих путях я шел рядом с Вами. Моя научная работа для меня и в сущности для Вас все же [дело] [жизни]... она стоит на первом месте – но культура украинского народа на родном языке – в критический момент истории нас объединяла, и мы с Вами выбрали правильный, как это видно теперь, путь” [АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 881, арк. 15–15зв.].

А наразі Вернадський з Петрограда 23 квітня 1921 р. у відповідь на лист Кримського, в якому той просить його негайно повернутися до Києва, бо це дуже необхідно для академії, відправляє два листи – офіційний та приватний. У приватному він пише, що його дуже потішила звістка про те, що він і досі залишається на посаді президента, хоча розуміє, що до Києва вже, мабуть, не повернеться, бо навіть у Петрограді йому важко працюється через брак необхідної літератури і потрібно їхати до Західної Європи, щоб плідно попрацювати. Володимир Іванович дуже жалкує, що в Україні, і Києві зокрема, у нього немає повноцінних умов для наукових досліджень, “бо бібліотеки не досить для цієї мети багаті”. Дуже хвилюють Вернадського так звані “поліпшення” УАН. Він зазначає, що “як це складається в українській історії, що свої – бог зна з яких мет – поспують і нівечать найважливі свої інституції” [ІР НБУВ, ф. 1, од. зб. 26209, арк. 6–6зв.]. А в офіційному листі повідомляє, що складає з себе обов’язки президента академії, бо на “мій великий жаль, наукова праця над геохімією та живою матерією не дозволяє мені працювати у Києві, де я не маю можливості мати необхідну мені літературу. Не можучи вийхати за кордон, тільки у Петрограді я можу знайти ліпші обставини з цього погляду для моєї праці. При таких обставинах я прошу увільнити мене з усяких адміністративних доручень Академії у Києві, але я би бажав не поривати з Українською Академією Наук, дорогою та близькою моему духовному настрою. Був би радий робити усі доручення Академії, як тут, у Петрограді, та[к] взагалі усюди, де мені доведеться проживати” [ІР НБУВ, ф. 1, од. зб. 26209, арк. 7].

У відповідь Кримський заспокоює Вернадського, бо вважає, що новий статут ніяк не змінить роботи академії, і надіється, що “він тільки на папері і залишиться”. Зазначає, що працює багато, але не знає “коли пощастить те все видрукувати” [АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 881, арк. 2–3]. На жаль, Агатангел Юхимович помилявся. Радянську владу не влаштовувала автономія академії, і хоча підпорядкованість її Наркомосу та інші новації нового статуту і справді спочатку були формальністю, згодом все змінилося.

А поки що Володимир Іванович майже в усіх листах другої половини 1920-х рр. (і з Петрограда, і з Парижа) дуже дякує за надіслані публікації і надалі просить передавати йому видання академії, щойно ті будуть видрукувані. Продовжує активно цікавитися академічними справами, зокрема подіями навколо Геологічного музею. Геологічний музей Київського університету був започаткований наприкінці XIX ст. працею кількох поколінь геологів. Протягом 1924–1929 рр. акад. П. Тутковський кілька разів порушував питання про передачу частини багатих колекцій до новоствореного Науково-дослідного інституту геологічних наук. Проти цього виступали В. Вернадський та акад. Л. Яснопольський. Питання ставилося на Спільному зібранні кілька разів. Постановою НКО у березні 1926 р. частина колекцій музею була передана Центральному геологічному музею при ВУАН. Володимир Іванович просить Кримського, як неодмінного секретаря, вирішити і деякі особисті питання. Дуже турбує його доля полтавського музею, яким він опікувався багато років. Історія цієї установи як Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства фактично починається з 1906 р., коли Катерина Скаржинська (поміщиця, меценатка, фундаторка першої приватної краєзнавчої збірки Лівобережної України, яку заснувала у 1874 р. на своєму хуторі Круглик біля Лубен) подарувала йому значну колекцію (майже 20 тис. експонатів), а згодом до неї додалися збірки Павла Бобровського та інших колекціонерів. У 1920 р. приміщення земства віддали Пролетарському музею Полтавщини з усіма колекціями, а у 1921 р. його директором став М. Рудинський, але вже за три роки йому довелося піти з посади. І Вернадський зазначає: “Я знаю музей с его основания, с молодости, и то, что я сейчас слышу о его положении, меня чрезвычайно тревожит. Все может погибнуть – и невозвратно – не по злему умыслу, а по невежеству. Неужели нельзя ничего сделать?” [ІР НБУВ, ф. 1, од. зб. 22770, арк. 1–2].

З багатьох листів Вернадського цього періоду видно, як він сумував за Україною, за роботою в академії. Зокрема, він писав: “Для меня и Украина, и Киев, и Укр[аинская]

Академия дороги и близки, слились с моей старой личностью” [ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 22770, арк. 1–2], і в майбутньому “хочется видеть ближе и конкретнее и Академию, и Библиотеку. Я так радуюсь их росту и так верю в их большое значение – и мне так дорога Академия” [ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 22771, арк. 1–2]. І так майже в кожному листі. А в Українській академії тим часом розгортався конфлікт між А. Кримським і С. Єфремовим з одного боку та М. Грушевським і його прибічниками – з другого. Цей конфлікт невдовзі стане приводом для радянської влади втрутитися в роботу академії та не затвердити Агатангела Юхимовича на посаді неодмінного секретаря у 1928 р. А поки що, 9 грудня 1926 р., Кримський пише Вернадському: “Приехал Грушевский – и все переменялось. Началась закулисная интрига, стремление наводнить Академию людьми, мало причастными к науке, но зато несомненными украинскими шовинистами. Наряду с этим развилась система политических доносов в Харьков, обвинения Ефремова, Василенка и др[угих] в политической неблагонадежности и тому под[обная] мерзость. Много раз у меня появлялась охота – отойти совершенно в сторону, даже покинуть Киев. Думаю, что, поговоривши с Вами долго – обстоятельно, я мог бы принять ряд полезных решений. Но увы!.. как бы мне хотелось хоть немного поговорить с Вами и друг о друге, душевно, сердечно, как это не раз бывало в *tempi passati*” [АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 881, арк. 4–6].

У цьому ж листі він просить Володимира Івановича написати статтю для збірника на пошану акад. Д. Багалія, який на той час був членом Президії ВУАН, очолював Інститут історії української культури, Інститут Т.Г. Шевченка, працював у харківських вишах. У відповідь Вернадський знову пише два листи – офіційний і приватний. В офіційному він сухо повідомляє, що “совершенно завален работой”, яка не дає йому можливості зосередитися на іншому, і додає, що дуже засмучений тим, що не зможе написати статтю для збірника [Епістолярна... 2005, 158]. А в приватному листі пояснює Кримському, що, хоча першим його бажанням було статтю написати, незважаючи на брак часу, подумавши, він не захотів цього робити, оскільки вважає, що дії Дмитра Івановича останнім часом сприяють зруйнуванню вищої освіти в Україні, і це його дуже бентежить. Хоча додає, що не засуджує Багалія, бо в “сложный момент, нами переживаемый, нет правильного решения” [Епістолярна... 2005, 156–157]. Ці листи ще раз засвідчують, що між двома друзями ступінь довіри був дуже високий, якщо в той час вони могли обмінюватися такими роздумами.

Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. був дуже непростим у житті Агатангела Кримського. Його – неодмінного секретаря ВУАН, керівника її Першого відділу та багатьох наукових установ – поступово почали звільняти майже з усіх посад, відстороняти від роботи, виключати зі звичного середовища. Заарештували багатьох його колег та близьких. Тому його листи цього періоду дуже сумні. Він часто згадує названого сина Миколу Левченка, думає про власну смерть, яка звільнить його. Дошкуляє й фінансова скрута. Хоча все ж надіється попрацювати і закінчити почате. У цей час Агатангел Юхимович живе у Звенигородці, де нарешті має можливість плідно працювати, пишучи наукові праці. Вражають та сила духу й той прихований оптимізм, якими просякнуті його листи. Наука справді була всім для нього, бо неможливо навіть уявити, як можна взагалі щось зробити в страхітливих умовах його тодішнього життя. Як пише Кримський в автобіографії: “Віддалившись од усякої адміністративної діяльності і одпочивши, я зміг оддатися, в міру своїх старечих сил і своєї півсліпоти, самій одній науковій праці” [ІР НБУВ, ф. І, спр. 22404, арк. 8]. Він багато пише про свою роботу, але додає в листі від 10 жовтня 1937 року: «На Ваш вопрос: “Как вы живете и работаете?” я ведь обязательно должен был бы отвечать: “Работаю с утра до вечера, работаю очень продуктивно, и работа позволяет мне забыть о той глубоко унижительной жизни, в к[ото]рую повергает меня мое нищество”... Только третьего дня мне блеснул луч надежды на избавление от той дикой нужды, в к[ото]рой протекали для меня последние пять лет. Академикам прибавили жалованье... Я почувствовал, что на нек[ото]рое время (пока цены опять не вздуются) я имею право чувствовать себя человеком, с человеческим достоинством, а не изголодавшимся полувзверьком. Конечно, о довольстве не позволит мечтать и новое жалованье, но оно позволит по крайней мере не ощущать себя беспрестанно нищим» [АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 881, арк. 9–11]. Дуже сумно читати такі рядки.

У листах кінця 1930-х рр. академіки все частіше згадують своє минуле, першу зустріч, інші приємні речі. Продовжують обмінюватися науковими працями, ставлять один одному

питання щодо них, розпитують про незрозуміле. У цей час їм довелося зустрітися кілька разів особисто, зокрема коли Кримський їздив на II сесію арабістів до Ленінграда у 1937 р. По дорозі він і завернув до Вернадського, який з 1935 р. знову жив у Москві, куди перевели АН СРСР. Після іншої зустрічі, у 1940 р., Агатангел Юхимович писав: “Моя длительная беседа с Вами, выслушание целой лекции от Вас оставили во мне глубочайшее впечатление. Я всегда глубоко ценил Ваш философско-исторический взгляд на науку и учился у Вас многому, расширяя свой кругозор. Теперь мое пребывание у Вас опять освежило меня”. У цьому ж листі ділиться з Володимиром Івановичем своїми думками щодо тих заходів, які хоче провести академія на честь його 70-річчя. І хоча скаржитися, що “мне, серенькому невидному старичку, придется покрасоваться в иконостасе и отвечать на приветствия более или менее впопад”, радіє з того, що у зв’язку з його ювілеєм радянська влада обіцяла заснувати сходузнавчий інститут. Він був так натхнений цією звісткою, що надіявся – “годика два-три протяну”, – незважаючи на свої фізичні страждання [АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 881, арк. 13–14зв.]. Як відомо, ці його сподівання не справдилися.

На початку 1941 року Вернадський надсилає своє вітання з ювілеєм, у якому зазначає: “Я надеюсь еще и еще свидеться” [АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 881, арк. 15–15зв.].

Але це були вже їхні останні листи один одному. Невдовзі Агатангел Юхимович був заарештований та помер в ув’язненні. Володимир Іванович пережив його лише на кілька років. І всі ці роки, як і раніше, на робочому столі Вернадського серед фотографій рідних і друзів стояв портрет Агатангела Юхимовича Кримського.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. Київ, 2006.

Архив Российской академии наук (АРАН). Ф. 518, оп. 3, д. 880, 881; оп. 4, д. 99.

Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, кн. 1: Володимир Іванович Вернадський. Науково-організаційна діяльність (1918–1921). Київ, 2011.

Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці. Київ, 2011.

Гурницький К.И. Агатангел Ефимович Крымский. Москва, 1980.

Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. II (1918–1941 рр.). Київ, 2005.

Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІА НБУВ). Ф. 34, оп. 1. спр. 2.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І, од. зб. 22762, 22770, 22771, 26199, 26209; ф. ХХХVІ, од. зб. 600–617.

Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи та матеріали / Упор. Шмельов В.Г. та ін. Київ, 1993.

Матвеева Л., Циганкова Е. А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук. Вибране листування. Київ, 1997.

Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ, 2000.